

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՆԱԽԱԵՂԵՌՆԵԱՆ
ՔԱՌՈՐԴ ԴԱՐԸ

Վաղուց ապացուցուած է որ ինչպէս Սուլթանական, այնպէս էլ Իթթիհատական Թուրքիայի գլխաւոր խնդիրը եղել է պահպանել Օսմանեան Կայսրութեան տարածքային ամբողջականութիւնը, տարբեր ձեւերով ճզմել բոլոր տեսակի (տնտեսական, քաղաքական, ընկերային, կրօնական, ազգային) ազատագրական շարժումները եւ հակազդել եւրոպական դիւանագիտական ոտնձգութիւններին՝ նըրանց հետ տարբեր բնոյթի խաղերի մէջ մտնելով: Երկուսն էլ հաւասարապէս վախեցել են ինչպէս կայսրութեան տարածքում խմորուող ազգային շարժումներից, այնպէս էլ թուրք ժողովրդի տարբեր մակարդակի արմատականութիւն ունեցող ընդդիմութիւնից: Նրանք յատկապէս սարսափել են վերջին երկուսի համագործակցութեան ամրապնդումից: Այս պատճառով էլ, նրանք ամէն կերպ ձգտել են վիժեցնել ազգային տարբեր ջոկատների եւ ընդդիմութեան սաղմնաւորուող համագործակցութիւնը եւ լարել յարաբերութիւնները ազգային ջոկատների՝ հայերի, պուլկարների, յոյների, արաբների, քրտերի, ալպանների, չերքէզների ու թուրք բարենորոգիչների միջեւ:

Այս պայմաններում տեղի ունեցան ինչպէս թուրք, այնպէս էլ հայ, յոյն, պուլկար, ալպան, արաբ, Օսմանեան Կայսրութեան այլ ժողովուրդների ու համասոսմանեան (Երիտթուրքական) «հակասուլթանական» կուսակցութիւնների կազմաւորումն ու գործունէութեան ծաւալումը: Նրանք ունէին առարկայական ընդհանուր գծեր՝ իւրաքանչիւրը ազգային խորք ունէր, ձգտում էր բարելաւել կայսրութեան սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կառոյցը, եւ այդ հիման վրայ կիրառել տարբեր խորութեամբ հակասուլթանական քաղաքականութիւն: Նրանք ունէին նաեւ արմատական տարբերութիւններ, որոնք միշտ առկայ էին ռազմավարական ծրագրերում, եւ մերթ նշուում էին տակտիկական ծրագրերում: Ընդդիմադիր թուրք կուսակցութիւնները ձգտում էին պահել կայսրութեան տարածքային ամբողջականութիւնը՝ որոշակի բարեփոխումների ճանապարհով: Վերափոխութեան ծրագրե-

ըր տարբեր բնոյթի էին՝ սահմանադրական կեդրոնցուած միապետութիւն, սահմանադրական ապակեդրոնացուած միապետութիւն, պուրժուական հանրապետութիւն, դաշնակցային հանրապետութիւն: Միւս ժողովուրդների ազգային կուսակցութիւնները պահանջում էին կայսրութեան ընդհանուր ժողովրդավարական հիմքի վրայ ապահովել արմատական բարեկաւուածներ (ազատութիւն, դաշնակցային երկրի կազմում անկախութիւն կամ ինքնավարութիւն, ազգային ճանաչում որոշակի իրաւունքներով եւայլն): Բոլոր ընդդիմադիրները յայտուն էին իրենց նպատակին հասնել համախմբման ճանապարհով ու եւրոպական պետութիւնների օգնութեամբ: Այսպիսով, կայսրութեան ներսում խմորուող քաղաքական-գաղափարական շարժումները ձեռք էին բերում միջազգային նշանակութիւն:

Ժժ. դարի կէսերից հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի աստիճանական ուժեղացումը, Սան Ստեփանոյի եւ Պերլինի Վեհաժողովի որոշումները, կայսրութեան ողջ տարածքում խորացող հակասութեանական տրամադրութիւնները, եւ այդ բոլորի հիման վրայ ազգային յեղափոխական կուսակցութիւնների ստեղծմամբ՝ հայկական տարեհրային ինքնապաշտպանողական շարժումների կազմակերպումը Բարձր Իրանը մղում էին հակասական քայլերի: Մի կողմից նա հրապարակում է բարեփոխութիւնների ծրագիր, որ չի գործադրում, միւս կողմից՝ հայոց դէմ ջարդեր է կազմակերպում, եւ յետոյ՝ բանակցութիւնների սեղանին հրաւիրում հայ կուսակցութիւնների դեկավարներին: Վերջինս մի ծածկոյթ էր Սուլթանի հակահայկական քաղաքականութիւնը ծածկելու, եւրոպացիներին ապակողմնորոշելու, հայ յեղափոխական շարժումը սառեցնելու ու ժամանակ շահելու համար: Հայ կուսակցութիւնները հասկանալով գործի էութիւնը, տարբեր տակտիկական մօտեցումներ էին որդեգրում:

Հնչակեանները հրաժարւում են բանակցել Սուլթանի Լոնտոն գործուղուած ներկայացուցիչ Ահմետ Ծելսլեաինի հետ:

Դաշնակցութիւնը չհաւատալով հանդերձ Սուլթանի անկեղծութեանը, չի մերժում առաջարկը եւ «Իրօշակ»ի խմբագրութեան միջոցով համաձայնուում է հանդիպել Սուլթանի ներկայացուցչի հետ: Այդ բանակցութիւնները տեւում են, որոշ ընդհատումներով, շուրջ երեք տարի (1886-1889), եւ աւարտւում ապարդիւն: Սուլթանը տարբեր ձեւերով փորձում էր որ հայերը հրաժարուեն բարեփոխումների եւ ինքնավարութեան պահանջներից եւ եւրոպական օգնութիւնից: Փոխարէնը նա տալիս էր վերացական խոստումներ: Չէր գործադրում իր խոստումներից նուազագոյնն անգամ՝ քաղաքական բանտարկեալների ազատումը: Նկատելով որ չի կարողանում խաբել հայերին, Սուլթանը դիմում է հայ ազնուականութեան՝ Յարութիւն Փաշայի, Տրդատ Պէյի, Գէորգ Պիւլպիւլեանի միջնորդութեան: Այդ էլ անարդիւնք է մնում:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը չի ցանկանում մերժել Սուլթանից եկած առաջարկութիւնը եւ համաձայնուած է Բարիգում վարել բանակցութիւնները: Սուլթանին ներկայացնում էր Բարիզի թուրք դեսպան Միւնիք Պէյը: Բանակցութիւններին մասնակցում էին նաեւ Թախսիմ եւ Էնվեր Պէյերը: Թուրքական կողմը չի համաձայնուած իրագործել տարրական նախապայմանները, որոնք պիտի համոզէին աշխարհին որ Սուլթանը որդեգրել է նոր կեցուածք: Այդ նախապայմաններն էին՝ շնորհել բնդհանուր ներում, ապահովել անարգել վերադարձը երկրից փախած բոլոր վտարանդիներին, նրանց տալ նիւթական հատուցում եւ հրաժարուել հակահայկական քաղաքականութիւն վարելուց: Երկու տարի տեւած այդ բանակցութիւնները մանրամասն լուսարանուեցին Փրանսական «Ռեվիւ Տը Բարի» հանդէսի 1898 թ. Յունիսի 15-ի համարում:

Այդ հարցերում Արմէնական-Ռամկաւարական տրամադրութիւնները արտայայտել է Լեւոն Չորմիսեանը իր «Համապատկեր»-ի մէջ: Նա գտնում է որ հայերը հաշուի առնելով միջազգային դրութիւնը, Հայկական Շարժման կարողականութիւնը, հայոց ընդհանուր վիճակը, եւ չհրապուրուելով եւրոպացի հայասէրների խոստումներից, պէտք է խուսափեն վճռական խոստումներից եւ փորձեն բանակցութիւններից կորզել հնարաւորը: Փաստօրէն այդպէս էլ եղաւ: Հայերը թոյլ չտուին որ Սուլթանը չարաշահի հայ յեղափոխական շարժման նուաճած հեղինակութիւնը՝ իր դիրքերը երկրի ներսում ու դրսում ամրապնդելու համար:

Սուլթանը միտում էր հայերին սիրաշահել կամ իր կողմը քաշել, եւ այդ հակադրել ինչպէս ձեւաւորուող թրքական ընդդիմութեան, այնպէս էլ միւս ազգային ազատագրական շարժումներին: Դա նրան չյաջողուեց: Իսկ հայերը բանակցութիւնների միջոցով ցանկանում էին Սուլթանից երաշխիքներ ստանալ, որ իրենց վիճակը չի վատթարանայ: Ակնյայտ է որ բանակցութիւնները անհամեմատ աւելի արդիւնաւէտ կը լինէին, եթէ հայերը բանակցութիւններին ներկայտնային միացեալ ճակատով, մի երեւոյթ, որ նկատելի դարձաւ Երիտթուրքերի հետ վարուած բանակցութիւնների որոշ փուլերում:

Եթէ Սուլթանը ձգտում էր կազմակերպուած հայկական սոցիալ-քաղաքական ու գաղափարական կարողականութիւնը օգտագործել իր դիրքերն ամրապնդելու համար, ապա Երիտթուրքերը փորձում էին այն օգտագործել իշխանութիւնը նուաճելու իրենց պայքարում:

Թուրք եւ ոչ-թուրք ընդդիմադիր շարժումների բնդհանրութիւնը առաջին հերթին եւ հիմնականում նրանց հակասուլթանական ուղղուածութեան մէջ էր: Այս պատճառով էլ նրանց միջեւ եղած համագործակցութեան դաշտը բնորոշելու համար անհրաժեշտ է պարզել նրանց իւրաքանչիւրի հակասուլթանիզմի էութիւնն ու Օսմանեան իրաւա-

կարգի փոխարէն նրանց հաստատելիք նորի առանձնայատկութիւնները: Այսինքն, անհրաժեշտ է ճշգրտել իւրաքանչիւր կուսակցութեան նպատակադրած յեղափոխութեան բնոյթը: Երիտթուրքերի ծրագրում այն կապուած էր Օսմանիզմի դադափարի, 1876 թ. սահմանադրութեան վերականգնման, եւ այդ սահմաններում ու ոգով կայսրութիւնը վերակինդանացնելու նպատակի հետ: Նշենք որ Եւրոպայում, Պալքաններում եւ արաբական երկրներում տարածուած էր այն տեսակէտը որ անհնարին է հիւանդ թուրքիան բուժել սեփական ուժերով:

Ոչ-թուրք ընդդիմադիր շարժման հակասուլթանիզմը առաջին հերթին աղերս ունէր կայսրութիւնում ապրող բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների, ամէն մի քաղաքացու հաւասարութեան ու եղբայրութեան հաստատման հետ, բոլորի ազատութիւնը սահմանադրութեամբ երաշխաւորելու հետ, Սուլթանիզմի սապայման ու դրա հիման վրայ ազգային խտրականութեան, իրաւազրկման, ջարդերի վերացման հետ: Ազգերի ազատ ինքնորոշման եւ ազգային ինքնավարութեան հիման վրայ այդ հակասուլթանիզմը կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներին պէտք է խոստանար երջանիկ ու ապահով կեանք:

Ժառանգելով այն հին թեզը, որ կայսրութեան մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդները մէկ ազգի զաւակներ են, որոնք ունեն մէկ հայրենիք, Երիտթուրքերը պնդում էին որ համաօսմանեան բարեփոխումներից դուրս գոյութիւն չունեն տեղական ու ազգային խնդիրներ: Նրանց կարծիքով, ամէն մի նման հարցադրում հետապնդում է անջատողական նպատակ, որ ընդունելի չէ: Այդ հարցադրման եւ իրենց նպատակների միջեւ շփման եզրեր գտնելու միտումով, հայերը փորձում էին Երիտթուրքերի դրոյթը մեկնաբանել այնպէս, որ ընդհանուր համաօսմանեան բարեփոխումները ենթադրում են ազգային ու տեղական հարցերի լուծումներ:

Հայ կուսակցութիւնները, տարբեր ձեւերով, պնդում էին որ իրենք չեն ձգտում դուրս գալ կայսրութեան կառոյցից, ընդունում են կեդրոնական իշխանութիւնը, որ իրենք պայքարում են ոչ թէ թուրք ժողովուրդի դէմ, այլ՝ Սուլթանիզմի դէմ, որ ճնշում ու կեղեքում է ինչպէս ոչ-թուրք, այնպէս էլ թուրք ժողովուրդներին եւ որ իրենք պայքարում են այնպիսի ծրագրի իրականացման համար, որ բարիք պիտի բերի կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներին: Յեղափոխական ու արմատական բարեփոխութիւնների նման ծրագրից Երիտթուրքերը խիստ վախենում էին, կարծելով որ դրանք աւելի մեծ օգուտ կը բերեն ոչ-թուրքերին, քան՝ Օսմանիզմի պաշտպան թուրքերին:

Միասնութեան հրամայականը հող նախապատրաստեց նաեւ հակասուլթանական ընդդիմադիր կազմակերպութիւնների համագումարների անցկացման համար: Հայերը ներկայացան միացեալ ճակատով, թէեւ այլ ժողովուրդների յեղափոխական կազմակերպութիւնները հը-

բաժարուեցին: Թուրք ընդդիմադիրները այդ հանդիպումներում ձրգտում էին թաղել Հայկական Հարցը, իսկ հայերը փորձում էին յեղափոխութեան յաղթանակը սկիզբ դարձնել կայսրութեան սահմաններում ապրող ազգերի բնականոն կեանքի ապահովման համար:

1905-1907 թթ. ռուսական պուրժուա-դեմոկրատական յեղափոխութիւնը մի կողմից նպաստեց հակասութեանական ընդդիմադիր հասանքների համախմբման, եւ միւս կողմից՝ նրանց արմատականացման: Հայ կուսակցութիւնները աւելի ծաւալեցին իրենց համագործակցութիւնը հակացարական ուժերի հետ: Աւելի ընդգծուածօրէն թերուեցին դէպի ընկերվարութիւն եւ ռուսական յեղափոխական շարժումը: Դաշնակցութիւնը որդեգրեց ընկերվարական ծրագիր: Երիտթուրքերը որդեգրեցին որոշ յեղափոխական գծեր: Թուրք եւ ոչ-թուրք աշխատատեղերը միացեալ պայքարի դուրս եկան Պիթլիսում, Տիարպեքիրում, Էրզրումում, Վանում, Մուշում եւ այլուր: Որոշ վայրերում հակակառավարական միացեալ յեղափոխական ջոկատներ հրապարակեցին իրենց թերթերը (օրինակ՝ «Սապահ-էլ Խէյր»ը Վանում):

24 Յուլիսի, 1908 թ. Սուլթան Համիտը ստիպուած յայտարարեց 1876 թ. սահմանադրութեան վերահաստատումը: Յաջորդ օրը ընդհանուր ներում շնորհուեց բոլոր յեղափոխական դործիչներին: Յաղթանակեց Երիտթուրքական յեղափոխութիւնը: Նրանց համար դա գործի աւարտն էր, իսկ ոչ-թուրք յեղափոխականների համար՝ սկիզբը: Սկսուեց բարդ, հակասական ու դժուարին պատմական մի փուլ, որն իր տրամաբանական ընթացքով աւարտուեց կայսրութեան փլուզումով:

«Յեղափոխութեան» յաղթանակը փողոցներում առաջացրեց եղբայրութեան հաւաքներ ու անսահման բաւարարուածութիւն: Ժողովուրդը հրճուեց էր: Երիտթուրքերը իրենց երախտագիտութիւնն էին յայտնում հայերին՝ իրենց ցուցաբերած անգնահատելի օգնութեան համար: Միաժամանակ նրանք ընդգծում էին որ գոյութիւն չունեն տարբեր ազգերի հարցեր, այլ գոյութիւն ունեն միայն համասօսմանական ազգին ու հայրենիքին յուզող խնդիրներ: Նրանք առաջարկում էին յեղափոխութիւնից յետոյ թուլացնել ազգերի առանձնայատկութիւնները եւ ուժեղացնել նրանց միասնութիւնն ու միաձուլումը: Հայերը ընդգծում էին համատեղ պայքարի նշանակութիւնը, եւ այդ պայքարի արդիւնքից բոլոր ընդդիմադիր ուժերի օգտուելու իրաւունքը: Ուշագրաւ է որ 10 Հոկտեմբերի, 1908 թ. Երկրորդ Ինտերնացիոնալի Պիւրոն որոշում է անկախ Հայաստանին նրա արժանի տեղը վերապահել համաշխարհային այդ կազմակերպութեան մէջ:

Հայ կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները ողջունելով սահմանադրութեան (թէեւ կիսատ) հաստատումը, հրաժարուեցին (տակտիկական առումով) անկախ հայկական պետականութիւն ստեղծելու ծրագրից, թէեւ արտայայտուեցին դաշնակցային թուրքական

պետութիւն ստեղծելու մասին: Շարունակեցին դիմել եւրոպական պետութիւններին: Միաժամանակ որոշեցին խորացնել պայքարը յեղափոխականացման, դեմոկրատացման եւ իրաւ հաւասարութիւն հաստատելու համար, ու շարունակել երաշխիքներ պահանջել որ Սուլթանը դադարեցնի իր հայատեաց քաղաքականութիւնը:

Թուրքական միջավայրում աւելի սրուեց կեդրոնականացուած սահմանադրական միապետութիւն (Իթթիհատականների) եւ ապակեդրոնականացուած սահմանադրական միապետութեան (Սապահէտտի, Մանաւոր Նախաձեռնութեան Լիկայի) միջեւ: Բոլոր տեսակի վերապահումներով հանդերձ, Դաշնակցութիւնը աւելի յարուս էր Իթթիհատականներին, իսկ Հնչակեանները՝ Իթիլիաֆականներին:

Կայսրութեան ամբողջականութիւնը ընդունելով հանդերձ, Դաշնակցութիւնը գտնում էր որ հայկական վիլայէթները պէտք է ունենան լայն ինքնավարութիւն եւ նրանց սահմանները պէտք է որոշուեն աշխարհագրական-ազգագրական յատկանիշներով: Հնչակեանները ընդգծում էին որ իրենք շարունակելու են պայքարը կայսրութեան ներսում մի ազգի կողմից ուրիշ ազգերի շահագործելու ձգտման դէմ, ազգերի իրաւահաւասարութեան եւ ինքնավարութեան համար: Նորաստեղծ Սահմանադրական Ռամկավարները յայտարարում էին որ իրենց նպատակն է Օսմանեան Սահմանադրութիւնը վերածել դեմոկրատականի, հասնել ապակեդրոնականացման եւ հայերի մշակութային ինքնավարութեան: Նրանք եւս գտնում էին որ պայքարի ձեւերը պէտք է լինեն սահմանադրական ու խիստ կշռադատուած:

27 Մարտի, 1909 թ. Ատանայի ջարդը, որ կազմակերպուած էր Երիտթուրքերի կողմից, աւելի ուժեղացրեց թուրքական ազգամոլութիւնն ու հայերի կասկածամտութիւնը: Այն ցուցիչն էր այն իրողութեան, որ Երիտթուրքերը ոչ միայն ուժեղացել են ու ձգտում են միահեծանութեան, այլեւ պատրաստ են բացայայտօրէն դաւաճանելու իրենց դաշնակիցներին: Այն նաեւ ակնյայտ դարձրեց որ թուրք պուրժուազիան չկարողանալով իր մէջ ձուլել ոչ-թուրքերին, մանաւանդ հայերին, պատրաստ էր բացայայտ ցեղասպանութեան դիմելու:

Ատանայի ջարդերը մի պահ վախեցրեցին հայերին՝ թուլացնելով նրանց վճռականութիւնն ու ինքնավստահութիւնը: Նրանց սկսեց տիրել թուրք ազգայնամոլներին հակահայկական արարքների առիթներ չտալու պաշտպանողական ռազմավարութիւնը: Զգուշութիւնը սրբուում, ինքնապաշտպանութեան պատրաստման համար ժամանակ չահելու մտահոգութեամբ, Դաշնակցութիւնը շարունակեց իր համագործակցութիւնը Իթթիհատականների հետ: Հնչակեանները շարունակեցին իրենց ընդդիմութիւնն ու կապը Իթիլիաֆականների հետ: Սակայն, երբ 1912 թ. Յուլիսի Իթիլիաֆականների պետական յեղաշրջումը յաջողուեց, նրանք փաստօրէն շարունակեցին իրենց նախորդների գիծը:

10 Յունուարի, 1913 թ. վերագրաւելով իշխանութիւնը, Իթթիհատականները հաշուեյարդար տեսան Հնչակեանների հետ: Այդ օրերին կեդրոնական մտահոգութիւն են երկու հարցեր. առիթ չստեղծել թուրքերի շարդարարութեան ծաւալման համար եւ ընդյատակեայ կազմակերպել ինքնապաշտպանութիւնը:

Ռամկավարները՝ պնդելով որ իրենց շարժումը ո՛չ ապստամբական է եւ ոչ էլ անշատողական, գտնում են որ այն պահանջում է այնպիսի համերաշխութիւն, որից կարող են օգտուել կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները: Իրենք պահանջում են ընդհանուր բարեփոխում կայսրութեան բոլոր տարածքում, իսկ Պատմական Հայաստանում՝ մշակութային ինքնավարութիւն եւ տարրական քաղաքացիական իրաւունքների ապահովում: Հայկական Հարցի լուծումը նրանք պայմանաւորում էին երեք գործօններով՝ թուրքական կառավարութեան բարեացակամութեամբ, եւրոպական երկրների օգնութեամբ եւ հայ ժողովրդի ոգու մարտունակութեամբ: Հարց են դնում ազգային միասնութեան ճանապարհով ամրապնդել հայ ոգին:

Վերակազմեալ Հնչակեանների մի խմբաւորում յայտարարեց որ հրաժարւում է զինեալ ապստամբութեան ծրագրից, եւ նուիրւում օահմանադրութեան պաշտպանութեան: Արեւմտեան Հայաստանը նկատելով կայսրութեան անբաժանելի մասը, նրանք յայտարարում են որ կը դիմեն ինքնապաշտպանութեան հայ արժէքների դէմ կազմակերպուած ամէն մի ոտնձգութեան դէմ: Նրանք իրենց յայտարարեցին հայրենիքի առաջընթացի, ազատութեան, ժողովուրդների իրաւահաւասարութեան եւ Պերլինի Վեհաժողովի 61-րդ յօդուածի պաշտպան:

1912-1914 թթ. յատկանշական են մի կողմից հայկական նահանգներում բարեփոխումների գործադրման ուղղութեամբ տարուող աշխատանքների աշխուժութեամբ, հայերի միասնութեան ամրապնդմամբ ու միւս կողմից՝ թուրք ազգայնամոլների սանձարձակութեամբ ու ահաբեկչութեան ծաւալմամբ: Զարդի հոտ էր գալիս:

Իեռեւս 1909 թ. Հոկտեմբերին, Թուրքիայում գործող հայկական կուսակցութիւնների համերաշխութեան ժողովը որոշեց դադարեցնել փոխադարձ քննադատութիւնն ու վիրաւորանքը: 1910 թ. ճշգրտուեցին միջկուսակցական համերաշխութեան պայմանները: Այդ հանդիպման յատկապէս շեշտուեց ինքնապաշտպանութիւնը, շարդերի կանխումը եւ միացեալ հաշտարար պայմանների հաստատումը: 1912 թ. ընթացքում տեղի ունեցան կուսակցութիւնների դեկավարների, հայ երեսփոխանների ու Ազգային Խորհրդի անդամների մի քանի գաղտնի միացեալ նիստեր: Առաջինը արձանագրեց որ ստեղծուած դժուարութիւնները հայերը չեն կարող դիմագրաւել առանց մեծ տէրութիւնների օգնութեան: Երկրորդը նոյն եզրակացութեան յանգեց՝ հայկական տարածքներում տիրող դրութեան մասին զեկուցագիրը քննարկելուց յետոյ:

1912 թ. Դեկտեմբերի 21-ի գաղտնի ժողովը ստեղծեց «Փրկութեան Կոմիտէ», որին լիազօրութիւն տրուեց զբաղուելու արեւմտահայերի քաղաքական հարցերով եւ վեց նահանգների ինքնավարութեան խնդրով: Ինքնավարութիւնը երաշխաւորուելու էր մեծ տէրութիւնների, մանաւանդ Ռուսաստանի կողմից: Այդ գործում ներգրաւուեց Վեհափառ Հայրապետը, որ մեծ տէրութիւնների առաջ որպէս իր ներկայացուցիչ նշանակեց Պօղոս Նուպար Փաշային:

Միացեալ կուսակցական նախաձեռնումներ տեղի ունեցան նաեւ Եգիպտոսում, պալքանեան երկրներում եւ Կիլիկիայի տարբեր քաղաքներում: Ուշագրաւ էր Չմիւռնիայի հայ կուսակցութիւնների համագործակցութիւնը: Տեղական բոլոր հայ կուսակցութիւնները որոշեցին համախմբուել եւ մի բռունցք կազմած պայքարել Հայ Դատի համար: Նրանք որոշեցին միացեալ ուժերով յաղթահարել ու դիմագրաւել ակնկալուող ու խմորուող ահաւոր վտանգը, հրաժարուել մանրմունք վէճերից, ուժերի եւ միջոցների փոշիացումից, եւ իրենց շուրջ համախմբել ժողովրդական լայն զանգուածներին:

1913 թ. Հոկտեմբերին Պոլսում հայ կուսակցութիւնները ստորագրեցին համերաշխութեան դաշինք, որի նպատակն էր՝ համատեղ ուժերով պայքարել Արեւմտահայաստանի բարեփոխումների համար, համերաշխութիւն հաստատել ազգային բոլոր ստորարածանումներում, ընդհանուր ճակատով մասնակցել ընտրութիւններին:

Կուսակցութիւններն առանձին առանձին նոյնպէս ձեռնարկեցին որոշ կարեւոր քայլեր: 1912 թ. Սեպտեմբերի 23-ի արտակարգ խորհրդակցութիւնը ստեղծեց ինքնապաշտպանութեան խորհուրդ, եւ իր կազմակերպութիւններին յանձնարարեց շարունակել սահմանադրական պայքարը, հայկական գաւառներում կանխարգելակել օրինազանցութիւնները, սահմանափակել դրանց շրջանակները, անհրաժեշտ դէպքում անցնել հակադրոհի՝ պայքարին տալով համաժողովրդական ու անկուսակցական բնոյթ: Համանման դիրքորոշում որդեգրեցին նաեւ միւս կուսակցութիւնները:

Միայն 1914 թ. աշնանն ու յատկապէս 1915 թ. գարնանը պարզ դարձաւ, որ հայերը ի վիճակի չեն դիմագրաւելու թուրքական կառավարութեան կազմակերպած բռնազաղթն ու Ցեղասպանութիւնը, քանի որ գործի մէջ ընդգրկուած էին բոլոր ուժերը՝ Օսմանեան բանակը, սուտիկանութիւնը, օրինապահ մարմինները, կրօնականները, յատուկ ջոկատները, ժողովուրդը, քիւրտերը, քանի որ գործընթացը գործադրւում էր աննախատեսելի վայրագութեամբ ու անմարդկայնութեամբ: Միւս կողմից, թոյլ էր հայերի ապստամբական ոգին, ծրագիրն ու վրձնականութիւնը: Դիմադրութիւնը կրում էր պատահական եւ մեկուսացուած տեղական բնոյթ: Դրսից օգնութիւնը գրեթէ բացառուած էր:

Օսմանեան Կայսրութիւնում այդ օրերուն բնակուող հայերի վի-

ճակը կարելի է պատկերացնել Երիտթուրքերի Պոլսոյ Պատրիարքարան ուղարկած նամակների բովանդակութեամբ: Այնտեղ Պատրիարքն ու բոլոր հայերը անուանուում են կեաւուրներ, որոնց վերջին ժամը հաշուած է: «Թուրքական եաթաղանը, — գրուած է այնտեղ, — գլխատել է միլիոնաւոր կեաւուրների, կը գլխատի նաեւ ձեզ: Դուք անիծեալ էք եւ անպատուել էք թուրք ազգին, նրա վարկը գցել աշխարհով մէկ: Դուք դաւաճաններ էք: Սակայն ժամանակները փոխուել են, եւ մենք այսօր չենք շեղուի մեր ընտրած ճանապարհից: Երիտթուրքերս այլեւս մեր երկրում չենք հանդուրժի ձեզ նման մարդկանց, որոնք ձգտում են իրենց կամքը թելադրել մեզ»: Պատրիարքարանը մտածում է երկու յուսահատական հնարաւորութիւնների մասին. կամ արտագաղթել երկրից, եւ կամ՝ խնդրել քրիստոնեայ պետութիւններին պաշտպանել հայրի կեանքը, պատիւն ու ունեցուածքը:

1913 թ. Մարտի 13-ին, Պօղոս Նուպար Փաշան Բարիզում Ռուսաստանի դեսպան Իզոլսկուն տեղեկացնում է որ հայերը ոչ ցանկանում են ինքնավարութիւն եւ ոչ էլ հպատակութեան փոփոխութիւն, այլ պարզապէս ուզում են խոստացուած բարեփոխումների գործադրում: Ապրիլին Պոլսոյ Պատրիարքարանը ներկայացնում է բարեփոխութիւնների ծրագիրը, որի հիման վրայ Ռուսաստանի Պոլսոյ դեսպանը կազմում է պաշտօնական ուղևորական տարբերակը, զոր Օսմանեան իշխանութիւններին ներկայացնում է 1913 թ. Յունիսի 6-ին: Այն նախատեսում էր Կարին, Վան, Պիթլիս, Տիգրանակերտ, Խարբերդ եւ Սերաստիա վիլայէթներից կազմել մի միացեալ շրջան՝ եւրոպացի կառավարիչով, որ նշանակուում էր հինգ տարով, Սուլթանի կողմից՝ մեծ տէրութիւնների համաձայնութեամբ: Տարածքում բնակուող տարբեր ազգի ու կրօնի պատկանող հաւաքականութիւնները ունենալու էին իրենց դպրոցները եւ տեղական մարմիններում ունենալու էին իրենց ներկայացուցիչները: Յուլիսին, երբ նախագիծը քննարկուում էր մեծ տէրութիւնների կողմից, Ռուսաստանը չկարողացաւ իր առաջարկութիւնը անցկացնել: 1914 թ. Յունուարի 26-ին ընդունուած ուղևորքական նոր համաձայնութեամբ հայկական հինգ վիլայէթները բաժանուում էին երկու շրջանների, որոնց կառավարիչները նշանակուում էին մեծ տէրութիւնների կողմից՝ Սուլթանի համաձայնութեամբ: Այն չունէր գործադրման ոչ մի երաշխիք: Ամբանը նշանակուեցին կառավարիչները, իսկ աշնանը, կառավարիչները տեղ չհասած, արդէն սկսուեց Առաջին Աշխարհամարտը:

Բարեփոխութիւնների մասին լուրը հայերն ընդունեցին զուսպ եւ տարակուսանքով, թէեւ նրա մէջ տեսնում էին որոշ յոյս: Գործերի յետագայ ընթացքի մէջ էին նրանք որոնում իրենց վերաբերմունքի հիմքերը: 1914 թ. Յուլիսի էրզրումի ընդհանուր ժողովում (8-րդ), Դաշնակցութիւնը գտնում էր որ թէեւ 1914 թ. Յունուարի 26-ի համա-

ձայնութեամբ ստեղծուած բարեփոխումների ծրագիրը անբաւարար է, սակայն անհրաժեշտ է դրան ցոյց տալ կուսակցական պաշտպանութիւն: Ժողովը որոշում ընդունեց հակադրուել թուրքական իշխանութեան, եթէ այն ձեռնարկի ոտնձգութիւնների: Նման կեցուածքը հայերը հիմնաւորուած էին համարում, քանի որ Իթթիհատական կառավարութիւնը եկլեկտիկ (ոչ սկզբունքային համադրողական) էր, ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ նրա վերաբերմունքը խոցելի էր եւ որ Իթթիհատականները տապալել էին բարեփոխումների ծրագիրը: Ժողովը գտնում էր որ անհրաժեշտ է ամէն ինչ անել որ թուրքիան չմտնի պատերազմի մէջ եւ չէզոքութիւն պահպանի: Պատերազմի ժամանակ հայկական շրջաններում տեղական հարցերը լուծելու համար ժողովն ընտրում է համապատասխան մարմին:

Ընդհանուր ժողովի ժամանակ Իթթիհատական մի պատուիրակութիւն է գալիս էրզրում՝ Դաշնակցական դեկավարութեան հետ բանակցելու: Այն ձգտում է հայերին համոզել որ իրենք համաձայնուել են վրացիների ու շրջանի իսլամների հետ, որ նրանք ապստամբութիւն կը բարձրացնեն ուսանների դէմ, եթէ հայեր վերցնեն նախաձեռնութիւնը: Դաւադրութեան յաջողութեան դէպքում նրանք վրացիներին խոստացել են Թիֆլիսի եւ Քութայիսիի գաւառները, Պաթումի շրջանի եւ Տրբապիզոնի վիլայէթի մի մասը: Իսլամները ստանալու էին Տաղստանը, Պաքուի գաւառը եւ Գանձակի գաւառի մի մասը: Հայերին բաժին էր հասնելու Կարսի շրջանը, Երեւանի գաւառը, Գանձակի գաւառի մի մասը, Վանի շրջանը, Պիթլիսի եւ էրզրումի վիլայէթների մի մասը: Նրանք կազմելու էին վրացական, թաթարական եւ հայկական ինքնավար շրջաններ՝ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններում: Երիտթուրքերը Դաշնակցութեան առաջարկում էին կազմել հակառուսական կամաւորական ջոկատներ՝ ուսական թիկունքում գործելու համար: Աւելին, նրանք առաջարկում էին աշխարհասփիւռ հայերին օգտագործել Օսմանեան Կայսրութեան օգտին քարոզչութիւն ծաւալելու եւ գաղտնի տեղեկութիւններ հաւաքելու: Նրանք ծրագրում էին հայերին դարձնել օսմանեան հինգերորդ շարասիւն աշխարհով մէկ: Դաշնակցութիւնը նախ Իթթիհատականներին առաջարկեց հրաժարուել պատերազմին մասնակցելու գաղափարից: Վերջիններս յայտնեցին որ իրենք մեծ յոյսեր են կապում գալիք պատերազմից՝ ազատուել ուսական վախից, մէջտեղից հանել Հայկական Հարցը եւ միացնել բոլոր թուրանական հողերը: ՀՅԴ դեկավարութիւնը Իթթիհատականներին հաղորդեց որ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններում ընակուող հայերը որոշել են հաւատարիմ մնալ օսմանեան դրօշին ու սահմանադրութեան, իսկ Ռուսաստանի ու այլ երկրների հայերը նոյնպէս որոշել են հաւատարիմ մնալ իրենց ապրած երկրների դրօշին ու սահմանադրութեան: Իթթիհատականները նոյն պատասխանը ստացան հայ աշխարհի տարբեր

կեղբորոններում: Նրանք յայտարարեցին որ իրենք իրենց ծրագրերը կ'իրականացնեն առանց հայերի օգնութեան, բայց թող հայերը յետագայում չդժգոհեն իրենց ճակատագրից':

1. Տես՝ Մերի Քոչար, Հայ-Թուրքական Հասարակական-Քաղաքական Յարաբերութիւնները Եւ Հայկական Հարցը, Ե.Պ. Համալսարան, Երեւան, 1988, 308 էջ, խմբագիր Ռ.Ս. Սաֆրաստեան (ռուսերէն):

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԲՈՎՈՒՄ

Դեռեւս 15-րդ դարում, թուրքերը ստեղծեցին Հայ-թուրք յարաբերութիւնները ձեւակերպող ու պաշտօնականացնող Հաստատութիւն ու փաստաթուղթ: 1461 թ., սուլթան Սուլթանբեա Բ. Ֆաթիհը Հաստատեց Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքութիւնը, որի նպատակը պէտք է լինէր Հայերին կտրել էջմիածնի Կաթողիկոսութիւնից եւ նրանց Հնազանդ պահել Սուլթանին: Պատրիարքութիւնը տնօրինելու էր Համայնքի ոչ միայն կրօնական, այլեւ աշխարհիկ կեանքը՝ կրթութիւնը, մամուլը, արուեստը, մշակութային ու ազգային Հաստատութիւնները: Նրա տրուած էին Հարկահաւաքման եւ պատժիչ դերեր: Պատրիարքութիւնը դարձաւ Հայ ժողովուրդի եւ Սուլթանի Հաղորդակցման խողովակը: Ինչքան էլ այն ձգտեց ազգային ազատագրական Հարցերում զգուշաւոր դիրք գրաւել ու Հայերին փրկել թուրք ծայրայեղականների մոլեռանդութիւնից, այնուամենայնիւ, դարձաւ Հայ Հազարծուող ու կեղեքուող զանգուածների բողոքի արտայայտիչը: Այն ժողովրդի վիճակի ճշգրիտ պատկերն ու նրա ցանկութիւնները ամենանրբացուած ձեւով ներկայացրեց ինչպէս սուլթաններին, այնպէս էլ եւրոպական երկրներին (Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսաստան եւ այլն): Այս Հողի վրայ, ազատագրական պայքարի վերելքի պայմաններում, սուլթանական իշխանութեան վերաբերմունքը դէպի պատրիարքութիւն դարձաւ անբարեացակամ: Հիմքեր կան ենթադրելու որ նա էլ կազմակերպեց Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարքի թունաւորումը:

Օսմանեան իշխանութեան Հաստատման օրից, սուլթանները, ինչպէս այլ Հպատակ ժողովուրդների, այնպէս էլ Հայերի Համար ստեղծեցին երկրորդական կարգի Հպատակի իրաւական վիճակ: Ստորադասութեան եւ ազգային խտրականութեան պայմաններում Հայերը պէտք է աշխատէին ու ստեղծագործէին: Դարաւոր Հայրենիքի եւ սեփական պետականութեան բացակայութեան պայմաններում իրականացուող

այդ քաղաքականութիւնը հայերին առաջնորդեց դէպի ազատագրական պայքար: Օսմանեան Կայսրութիւնում տիրող անարդարութեան ու բարբարոսական կեղեքման դէմ աւելի ուշ սկսեց բողոքել թուրքը: Երկար ժամանակ հայ ազատագրական պայքարը չունէր հակասութեանական, քիչ թէ շատ նկատելի հաւանական թուրք դաշնակից: Ազատագրական պայքարի առնչութեամբ հայ-թրքական քաղաքական յարաբերութիւնները հնարաւոր դարձան 19-րդ դարում:

Դեռեւս Գարրիէլ Պատկանեանը (1802-1889) իր ժամանակին նըշում էր որ աչքի առաջ ունենալով Եւրոպայի ազգերի, եւ մանաւանդ Ռուսաստանի հովանաւորութիւնը, կարելի է յուսալ որ օսմանցիներն ու պարսիկները վերջ տան իրենց հետապնդումներին, եւ այդպիսով հայերը գտնեն իրենց համար ազգային համախմբման մի կեդրոն: Իսկ «Կռունկ» թերթի խմբագիր Մ. Աղաբեկեանը (1880-1908) պաշտպանում էր այն կարծիքը որ թուրքիայի ներսում ազգային-քաղաքական բարեփոխումները հնարաւոր են միայն թրքահպատակ միւս ազգերի քաղաքական ազատագրման հետ մէկտեղ: Յետագայում այս գաղափարը ժառանգեցին հայ կուսակցութիւնները, որոնք իրենց ծրագրի մէջ նշեցին որ անհրաժեշտ է բոլոր հակասութեանական ուժերի դաշնակցութիւնը: Նրանք յատկապէս շեշտում էին որ իրենց պայքարը ուղղուած է ոչ թէ թուրք ժողովուրդի, այլ՝ սուլթանի դէմ:

Արմատական մտածող Մատթէոս Մամուրեանը (1830-1901) համոզուած էր որ ապագայ ազատ Հայաստանի եւ թուրքիայի տնտեսական զարգացմանը սիրով համամասնակից կը դառնան հայերի հետ կողք-կողքի ապրող թուրքերը, քրտերը, ասորիներն ու թաթարները: Համատեղ օգտակար աշխատանքում, նշում էր նա, կը փոխուի նաեւ նրանց փոխյարաբերութիւնը ու կը վերանայ օտարամուտ ազգային թշնամանքը: Գրիգոր Օտեանը (1834-1887), որ մասնակցել է Հայ Ազգային Սահմանադրութեան մշակմանը եւ որ հեղինակել է 1878 թ. Պերլինի Վեհաժողովին ներկայացուելիք պատրիարքական ծրագիրը («Մըրագիր Կազմակերպական Կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի»), պաշտպանում էր այն թեզը, որ անհրաժեշտ է բարեփոխումների ճանապարհով ընթանալ՝ առանց վրդովելու տիրող գաղափարները ու առանց բռնի քայքայման: Որպէս լուսաւորիչ-բարեփոխիչ եւ սահմանադրական շարժման ներկայացուցիչ, նա գործօն մասնակցութիւն է ունեցել թրքական «Նոր Օսմաններ» գաղտնի հակասութեանական կազմակերպութեան գործունէութեան, համագործակցել է թուրք բարենորոգիչ-սահմանադրական Միտհաթ Փաշայի (1822-1888) հետ: Նրա հետ միասին գրել է առաջին թուրքական սահմանադրութիւնը, որ պահանջում էր սահմանադրական միապետական կարգերի հաստատումը: Երիտթուրքերի հիմնական քաղաքական պահանջն այդ սահմանադրութեան գործադրումն էր:

1895 թ. սկսւում է ուշագրաւ մի բեկում Հայ-Թուրքական քաղաքական յարաբերութիւնների ոլորտում: Ինչպէս Երիտթուրքերը, այնպէս էլ Սուլթանը ցանկանում են երկխօսութեան մէջ մտնել Հակասուլթանական ազգային ազատագրական շարժումների ղեկավարութեան, եւ առաջին հերթին՝ Հայերի հետ: Առաջինների նպատակն էր այդպիսով սովորել Հայ ազատագրական շարժման փորձից, ի շահ իրենց օգտագործել Հայ յեղափոխական ոյժը, միացեալ ճակատով հանդէս գալ սուլթանի դէմ, որ ուժեղացրել էր իր հակաբարենորոգչական, հակաընդդիմադրական պայքարը: Միաժամանակ, նրանք կարծում էին որ այդպիսով իրենց հսկողութեան տակ կ'առնեն ազգային շարժումները: Բանակցելով Հակասուլթանական ուժերի հետ, Սուլթանն ուզում էր ջլատել այդ նորակազմ ճակատը, եւրոպական պետութիւնների աչքին փոշի փչել, ժամանակ շահել ու վերացական խոստումներով քնացնել ազգային շարժումները: Երկուսը միասին յոյս ունէին այս միջոցով պահպանել կայսրութեան ամբողջականութիւնը:

Երիտթուրքերի հետ բանակցելով, Հայերն ուզում էին հող նախապատրաստել, որպէսզի յեղափոխութեան յաղթանակից յետոյ կարողանան իրաւունք ունենալ արդիւնքից բաժին պահանջելու: Նրանք կարծում էին որ երիտթուրքական Թուրքիան աւելի նպաստաւոր պայմաններ կը ստեղծի ազատագրական պայքարի համար, քան՝ սուլթանականը: Հայերը հաւատում էին այն վարկածին, որ մասնակցելով Հակասուլթանական ճակատին, հնարաւոր կը լինի աւելի ուժեղացնել իրենց ժողովրդական հեղինակութիւնն ու մեծացնել իրենց անդամների ու համախոհների թիւը: Հայերն, այդպիսով, հնարաւորութիւն կ'առնենային կանխելու ծայրայեղականներին՝ իրենց հակահայկական զգացումների տարածման աշխատանքներում: Իսկ Սուլթանի ներկայացուցիչների հետ բանակցելով, Հայերն յոյս ունէին մեղմել նրա ատելութիւնը, ժամանակ շահել, մի անգամ եւս փորձել հակառակորդին, եւ այդ բանակցութիւններն օգտագործել Հակասուլթանական ճակատում աւելի ազդեցիկ դիրք գրաւելու համար:

Երիտթուրքերը յամառօրէն պահանջում էին որ միայն քննարկուեն համակայսերական բարենորոգումների հարցերը՝ առանց շօշափելու նրանց որոշակի առնչութիւնները ազգային խնդիրներին, հայկական վիլայէթների բարեկարգումներին: Հայերը ցանկանում էին բարեփոխումների հարցերը քննարկել ինչպէս համակայսերական, այնպէս էլ տեղական-ազգային առումով: Սուլթանի պատուիրակները մանրամուկ խոստումներով ուզում էին Հայերին ապակողմնորոշել: Աւելին, Սուլթանը չէր կատարում իր տուած խոստումները, որոնք Հայերը պիտի համարէին բարեկամեցողութեան եւ քաղաքականութեան փոփոխութեան արտայայտութիւն:

Այդպիսի միջնորդութեամբ անցան 1896-1899 թթ. բանակցութիւնները:

ըրն ու բանակցութեան փորձերը Սուլթանի պատուիրակութիւնների եւ Հայ քաղաքական կազմակերպութիւնների միջեւ: 1895-1908 տարիների ընթացքում, յիշեալ պայմաններում անցան նաեւ Երիտթուրքերի բանակցութիւնները տարբեր Հայ կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների հետ եւ հակասուլթանական ճակատի համաժողովները: 1908 թ. յեղափոխութիւնից յետոյ, շարունակուեց է երկխօսութիւնը Հայ քաղաքական կուսակցութիւնների եւ իշխանութեան գլուխ կանգնած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» խմբակի միջեւ: Նկատի ունենալով 1909 թ. Ատանայի ջարդերը, կայսրութեան ղեկավարների ազգայնամոլական ելոյթները եւ նրանց ծայրայեղական տրամադրութիւնները, Հայերն ամէն կերպ աշխատում էին խուսափել անջատողական պիտակաւորումից, հակասահմանադրական գործունէութիւնից: Նրանք ամէն ինչ անում էին, որպէսզի առիթ չտան նոր կառավարութեանը հակահայկական քայլերի դիմելու:

19-րդ դարի վերջում եւ 20-րդ դարի սկզբում Հայ-թուրքական յարաբերութիւններում նկատելի էր որոշակի փոփոխութիւն: Կայսրութեան եւրոպական մասի գրեթէ բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդները ստացել էին անկախութիւն կամ ինքնավարութիւն: Որպէս հետեւանք, Հայերը փաստօրէն մնացին միակ քրիստոնեայ Հպատակները, եւ շատ աւելի հեշտ դարձաւ Հայ-թուրք յարաբերութիւնները վերածել քրիստոնեայ-իսլամ յարաբերութեան, առնուազն արտաքնապէս: Որոշ իմաստով Հայերը մինակ մնացին թուրք-իսլամական մոլեռանդութեան դէմ: Թուրքերին աւելի հեշտ դարձաւ ամբոխին լարել Հայերի դէմ, ու Հայերին կոտորել մոլեռանդ խուժանի օժանդակութեամբ:

Նկատենք, որ Սուլթանը եւ Երիտթուրքերը չէին ցանկանում ժողովրդին տեղեկացնել որ Հայերը իրականութեան մէջ ոչ ցանկանում էին կործանել Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ ոչ էլ ցանկանում էին միանալ Թուրքիային: Նրանց նպատակն էր Պատմական Հայաստանի տարածքի վրայ վերականգնել Հայկական ազատ պետականութիւնը, որը պիտի միտէր բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատել ինչպէս Թուրքիային, այնպէս էլ Թուրքիայի հետ: Աւելին: Դա Հայերի վերջնական նպատակն էր, անոնք նաեւ համաձայն էին բաւարարուել Հայկական զաւառների վերանորոգումով, Հայկական ինքնավարութեամբ, Թուրքիայի հետ միասին դաշնակցային պետութեան ստեղծման:

Պատերազմից անմիջապէս յետոյ, թուրքերը ռազմական ատեաններ հաստատեցին, որպէսզի պատժեն Հայկական ջարդերը կազմակերպողներին: Ժամանակի թուրք ղեկավարութիւնը ափսոսանք յայտնեց եղածի համար եւ աշխատեց որջ կատարուածը վերագրել մի քանի մարդու, որոնք աքսորուեցին եւ շուտով ազատուեցին: Թուրքիայում ուժեղացող Քեմալական Շարժումը փաստօրէն դարձաւ Հին քաղաքականութեան շարունակումը՝ ծածկուած ու խորամանկ ձեւով: Երբ քա-

դաքակիրթ աշխարհը որոշեց թաղել Մեծ Հայաստանի ծրագիրը եւ կեանք տայ Բեմալական Թուրքիային, հայերին խորհուրդ տուին լեզու գտնել թուրքերի հետ: Իսկ թուրքերը երազում էին մասնակից լինել հայերի ու Հայաստանի ոչնչացման:

Ինչպէս ապացուցում են Ազրպէյճանի այդ ժամանակի դեկավոր Նարիման Նարիմանովի 1921 թ. Փետրուարի 16-ին եւ 21-ին Վ.Ի. Լենինին հասցէագրուած երկու նամակները, Պոլշեւիկեան Ռուսաստանի հակահայկական եւ փրո-թուրքական քաղաքականութեան մշակման հարցում վճռական դեր խաղացել են պոլշեւիկ ազերիները՝ Մթալինի անմիջական օգնութեամբ: Նրանք սպառնացել են սովամահ անել Հայաստանը, եթէ Միասնիկեանը չհամաձայնի Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը յանձնել Պաքուին: Այսօրուան Ղարաբաղեան Շարժման առաջացման գործում վճռական դեր են խաղում անցեալի այդ սխալները: Այդ շարժման դէմ գործադրուող միջոցները շատ են նման անցեալին:

Այսօր, աշխարհի քաղաքական ու դիւանագիտական միտքն ու գործունէութիւնը համարձակօրէն գնում է դէպի բանակցութիւն եւ երկխօսութիւն: Սոյն պատմական փորձից գիտեն որ միջպետական լարուածութեան թուլացումը միշտ էլ կը տանի դէպի արդար երազանքների իրականացում: Այդպէս եղաւ այն ժամանակ, երբ հայերին խոստացան Ռեխսրնեան Հայաստան, ամերիկեան մանտադ, երբ Խրիմի եւ Փոցտամի բանակցութիւններում սկսեց դրական լուծում գտնել Հայկական Հարցը: Խաղաղութեան յաղթանակի պայմաններում ճշմարտութիւնն աւելի հեշտութեամբ է իր համար ճանապարհ հարթում եւ քաղաքական ոտնձգութիւններն ու մեծ տէրութիւնների մենատիրական շահերը աւելի նուազ են բախւում իրար: Այս պատճառով էլ հայերս միշտ եղել ենք բանակցութիւնների, երկխօսութեան, բարիդրացիական յարաբերութիւնների կողմնակից: Բայց միայն մեր ցանկութիւնը բաւարար չէ: Ողջ դժբախտութիւնը նրանում է որ թրքական կողմը ոչ միայն արդարացնում է ժողովուրդի ոչնչացման քաղաքականութիւնը, այլեւ ճնշում է բանեցնում որ այլ պետութիւններ պաշտպանեն իրեն:

Ա.Մ. Նահանգները ներողութիւն ինդրեց ճաբոնական ծագում ունեցող իր քաղաքացիներից այն բանի համար, որ ինքը Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներին կարծել է որ նրանց տեղահանութիւնը հրամայական անհրաժեշտութիւն է երկրի ապահովութեան համար: Նա նոյնիսկ նիւթական ու բարոյական հատուցում տուեց իր հասցրած վնասների համար: Բայց նոյն Ա.Մ.Ն.-ը հիմնաւորուած է համարում թրքական այն թեզը, որ իբր ինքը ռազմա-ստրատեգիական առումով հարկադրուած էր իր հայ հպատակներին բռնագաղթի ենթարկել, եւ որ ոչինչ սարսափելի չկայ, եթէ այդ ընթացքում միլիոնաւոր հայեր մահանան՝ կանխամտածուած ձեւով ցեղասպանութեան ենթարկուեն:

Հայերս սկզբունքօրէն պաշտպանում ենք բարիդրացիական յարաբերութեան քաղաքականութիւնն ու բանակցութիւնների ու երկխօսութեան սեղանակները: Բայց դրանք քո գերեզմանափորի նկատմամբ կիրառելիս, կ'ուզենաս որոշակի երաշխաւորութիւններ ապահովել:

Աշխարհը չի կարող մոռանալ այն փաստը, որ Թուրքիայում ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուին լսեցնելու համար, ժամանակի Թուրք ղեկավարներից մէկը յայտարարել է որ իրենք Հայերի հետ վարւում են ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս ամերիկացիները վարուել են իրենց երկրի բնիկ հնդիկների հետ:

Աշխարհը չի կարող մոռանալ Երիտթրքական շարժման ղեկավարի այն յայտարարութիւնը, որ իրենք ղեկավարւում են «Թուրքիան միայն Թուրքերին սկզբունքով, եւ որ հիմա նրանք երկիրը մաքրելու են Հայերից, եւ ապա՝ եւրոպացիներից»:

Աշխարհը չի կարող մոռանալ թրքական այն թեզը, որ ինքը բարբարոսութիւնը սովորել է Արեւմուտքից, եւ որ Արեւմուտքը հեղինակ է աւելի սարսափելի բարբարոսական արարքների:

Այսօր Թուրքիայի Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովի նախագահը մեղադրում է Ա.Մ.Ն.-ին Իրաքում ցեղասպանութիւն գործարկելու համար, եւ այդ քաղաքականութիւնը բնութագրում է որպէս ֆաշական:

Աշխարհն այդ բոլորը մոռանալ չի կարող ո՛չ թէ որովհետեւ յիշաչար է եւ ոչ էլ որովհետեւ հրաժարուել է ներողամտութեան սկզբունքից, այլ որովհետեւ արդի թրքական կառավարութիւնը, թրքական կուսակցութիւնների մեծամասնութիւնը եւ պաշտօնական թրքական պատմագիտութիւնն ու դիւանագիտութիւնը արդարացնում ու պաշտպանում են այդ սկզբունքներն ու դրանցից բխող գործողութիւնները՝ Ցեղասպանութիւնը:

Արդի Թուրքիան արդարացնում է իր հակաքրտական քաղաքականութիւնը: Նա մի պահ անգամ չի մտածում բանակցութիւններ ու երկխօսութիւն սկսել իր քիւրտ հպատակների հետ: Նրանք խտրականութեան եւ ձուլողական խստագոյն քաղաքականութեան պայմաններում հիւժում են ու բողոքում:

Արդարացնելով ու պաշտպանելով բոլոր վերոյիշեալ սկզբունքները եւ արդարացնելով դրանցից բխող հետեւանքները, Թուրքիան արդէն իրեն զրկում է բանակցութիւնների ու երկխօսութեան սեղանի շուրջ նստելու իրաւական ու բարոյական հիմքերից, վստահութիւն նուաճելու հաւանականութիւնից:

Մենք երկարել ենք բանակցութեան եւ երկխօսութեան ձեռքը եւ սպասում ենք որ Թուրքիան կը մաքրի իր արիւնոտ ձեռքն ու յանցաւոր խիղճը, ներողութիւն կը խնդրի, եւ պատրաստակամութիւն կը յայտնի հատուցման, ու կը խոստանայ չկրկնել նոյն քաղաքականութիւնը:

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ՅՂԱՑՈՒՄ

Նկատելով որ 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի սկզբի ջարդերը եւրոպական պետութիւնների կողմից քաղաքական եւ իրաւական գնահատական չստացան ու չդատապարտուեցին, Թուրքիայի նոր իշխանութիւնը՝ Երիտթուրքական շարժման «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» խմբակը սկսեց մտածել Հայաստանը հայազուրկ դարձնելու, Հայերին զանգուածային բնաջնջման ենթարկելու՝ Հայերի Յեղասպանութեան մասին: Շուտով այն դարձաւ կուսակցական ու պետական քրննարկման ու ծրագրման առարկայ: Առաջին Աշխարհամարտից առաջ (1910-1914 թթ.) յեղասպանութեան որոշումը ընդունուած ու դրա ծրագիրն արդէն մշակուած էր:

Այս գաղափարը յղանալիս, դրա ծրագիրը մշակելիս ու վերջինս գործադրելիս, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» խմբակի ղեկավարութիւնը նկատի ունեցաւ մի քանի հանգամանքներ, եւ դիմեց մի քանի կանխորոշիչ քայլերի:

Ա. Այդ օրերին հսկայածաւալ Օսմանեան Կայսրութիւնից մնացել էր շատ փոքր մի մասը՝ շուրջ մէկ եօթներորդը: Այդ պահին կայսրութեան մէջ էին մտնում արաբական տարածքների մի մասը (արդի Իրաքը, Սուրիան, Լիբանանը, Քուէյթը, Արաբական Թերակղզին, Եմէնը եւ շրջակայ կղզիները), Պատմական Հայաստանը: Հպատակուած մնում էին Հայերը, արաբները, քրտերը, ասորիները, հրեաները եւ կովկասեան տեղահանուած այլ ժողովուրդներ կամ ցեղեր: Պատմական Հայաստանը գտնւում էր Փոքր Ասիայում (ըստ յոյների) կամ Արեւելեան Անատոլիայում (ըստ թուրքերի) եւ կազմում էր «բուն երկրի» սիրտը: Այն իր հայ բնակչութեամբ եւ արեւմտեան երկրներով «հովանաւորուող» ու ժեղացող ազգային ազատագրական պայքարով, սպառնալիք էր համարւում սմբած Թուրքիայի ապագայի համար: Թուրքիա չէր մնայ, եթէ Հայաստանը անկախանայ: Աւելին: Այդ տարածքի ու նրա բնակիչների հետ կապուած հարցերը շահարկւում էին եւրոպական պետու-

թիւնների կողմից: Դա օգտագործւում էր Թուրքիայի վրայ ճնշում բանեցնելու եւ նրանից պատառներ պոկելու համար: Միաժամանակ Ռուսիան, Թուրքիայի վաղեմի թշնամին, աչք ունէր այդ տարածքների վրայ ու փորձում էր այնտեղ ծաւալուող ազգային ազատագրական պայքարը շահարկել: Այս հիման վրայ Պատմական Հայաստանի հայաթափումը նկատուեց ռազմավարական նշանակութիւն ունեցող առաջնահերթ խնդիր: Թուրքիան, վերջին հաշուով, պատրաստ էր թողնել արարական տարածքները, բայց ոչ Պատմական Հայաստանը: Այս պատճառով, ողջ պատերազմի ընթացքում, նոյնիսկ այն պահին, երբ գերմանական եւ թուրքական բանակները նահանջում էին Արարական Աշխարհում, հարաւային ճակատում, եւ խիստ կարիք էր զգացւում օգնութեան, թուրքական կովկասեան բանակը տեղից չշարժուեց: Յետագայում, զինադադարից յետոյ, այդ բանակով Թուրքիան յարձակուեց Հայաստանի վրայ ու տապալեց Հայաստանի անդրանիկ Հանրապետութիւնը 1920 թ., ու շարունակեց հայերի ցեղասպանութիւնը:

Բ. Խալիֆաթը գրաւեց Հայաստանը 7-րդ դարի կէսերին: Կարճ ժամանակ անց նա Միջին Արեւելքից այնտեղ սկսեց տեղափոխել մահմետական ու ոչ մահմետական ցեղախմբեր: 15-րդ դարից սկսած թուրքերը մօտակայ երկրներից Հայաստան բերեցին նորանոր օտար ցեղեր, մանաւանդ քրտեր: Քրտական բնակչութիւնը խիստ աճեց հայ հողում: Եկուոր ցեղերը բարեկամական յարաբերութիւններ էին հաստատում հայերի հետ: Նրանք, 9-րդ դարում օգնեցին Բագրատունիներին, որ տապալեն խալիֆաթական լուծը ու վերականգնեն տապալուած հայկական պետականութիւնը: Շատ քրտական ցեղեր ու բնակավայրեր միացան հայերին իրենց ինքնապաշտպանողական ու ազատագրական պայքարում: Մեծ քանակութեամբ քրտեր ծառայում էին հայերի ձեռքի տակ: Շատ հայ քաղաքական ու հասարակական գործիչներ, ընդ որում Բաֆֆին ու Խրիմեան Հայրիկը, կոչ էին անում կերտել ամուր հայ-քրտական դաշինք, որից թուրքերը սարսափում էին: Հայերին ոչնչացնելու իրենց ծրագրում թուրքերը նախատեսում էին օգտագործել ստեղծուած յատուկ ջոկատները եւ քրտերին: Առաջին ոյժը անմիջապէս գտնւում էր «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան, կառավարական օլիկարխայի եւ բանակի հրամանատարութեան հսկողութեան տակ: Երկրորդը՝ քրտերը, անմիջապէս հնթակայ էին իրենց ցեղապետներին ու նրանց ներկայացուցիչներին, որոնք իրենց հրամանները ստանում էին նախորդ երեքից: Քրտերի օգտագործումը նպատակայարմար նկատուեց ելնելով հետեւեալ հիմքերից.

ա. Պատմական Հայաստանի տարածքում մեծ էր քրտական բնակչութեան թիւը եւ հայերին բռնազաղթի ու ջարդի ենթարկելու հա-

մար լրացուցիչ ուժերի կարիք չէր զգացուելու:

- բ. Քիւրտերի զգալի մասը հայերի մօտ էին աշխատում ու վայելում նրանց վստահութիւնը:
- դ. Երկրով մէկ տարածուած ու յայտնի էին քրտական «օրէնքից դուրս գտնուող» մարդկանց խմբերը (out-law, չէթէ), որոնք զինուած էին ու կողոպտում ու սպաննում էին խաղաղ բնակչութեան: Այդ քրտերը պատրաստի սեւ ոյժ էին:
- դ. Քրտերը կուրօրէն ենթարկւում էին իրենց ցեղապետին եւ բաւարար էր ստանալ վերջինիս համագործակցելու համաձայնութիւնը եւ ամբողջ ցեղը նուաճուած կարելի էր նկատել: Իսլամացած քրտերը իսիստ մոլի էին:
- ե. Այդպիսով հնարաւոր կը լինէր ոճրագործութիւնը ներկայացնել ոչ թէ որպէս թրքական գործ, այլ քրտական, ու ոչ միայն արդարանալ, այլ՝ քրտերին պատժել մարդկութեան դէմ իրենց կատարած ոճիրի համար: Մի քարով թուրքերը նպատակ ունէին երկու թռչուն խփել՝ ազատուել հայերից եւ պատժի ենթակայ դարձնել քրտերին: Մնում էր լուծել ամենից դժուար հարցը: Ի՞նչպէս հայերի հետ լաւ կամ բնական յարաբերութիւնների մէջ գտնուող քրտերին հայատեաց դարձնել:

Թուրք կառավարութիւնը գտաւ նաեւ այդ բարդ հարցի լուծումը հայ ազատագրական պայքարը ծուռ հայելու մէջ ներկայացնելով: Թուրքական իշխանութիւնները զանազան միջոցներով եւ եղանակներով (պաշտօնականը չբացառելով) քիւրտ ցեղապետներին համոզեցին որ հայերը ձգտում են տիրել հայկական հողերին, որոնց վրայ քրտերը հաստատուած են: Ապա՝ ասացին քրտերին՝ հայերը ծրագրում են քրտերին այդ հողերից հեռացնել ու նրանց ձեռքից խլել նրանց ունեցուածքը կամ սպաննել նրանց: Եթէ, թելադրեցին թուրքերը, քրտերը այսօր տեղահան չանեն կամ չսպաննեն հայերին, ապա վաղը ուշ կը լինի: Իսկ թրքական կառավարութիւնը մինչեւ օրս նպաստել է որ քրտերը պահեն իրենց հողերը ու խաղաղ ապրեն դրանց վրայ: Թուրքերը խոստացան էլ աւելի բարելաւել քրտերի վիճակը ու հայերից վերցուած հարստութեան մի մասը նրանց տալ: Թուրքերը կարողացան այդպիսով իրենց գինակից դարձնել քրտերի զգալի մասը: Հայերին ջարդելուց յետոյ, նրանք ջարդեցին քրտերին: Այդ գործընթացը շարունակւում է մինչեւ օրս:

Գ. Առաջին Աշխարհամարտի նախօրէին հայերի նկատմամբ սկսեցին որդեգրել եռակի վերաբերմունք: Մի կողմից նրանք այնքան խլտատացրին իրենց կեցուածքը, որ հայերը նկատեցին որ իրենց վրայ սեւ ամպեր են կուտակւում: Որպէս արձագանգ, հայերը գաղտնի կերպով

սկսեցին պատրաստուել սպասուող փոթորիկը դիմագրաւելու, միւս կողմից՝ աւերես սկսեցին աւելի սիրալիր ու բարեկամական լինել: Հայերի այն հարցումներին, թէ՛ ինչո՞ւ իրենց նկատմամբ վատթարացել է կեցուածքը, թուրքերը պնդեցին որ հայերը սխալ են, քանի որ իրենք հայերին համարում են ամենից օրինապահ ու հաւատարիմ քաղաքացիները: Միաժամանակ հայերի առաջ գրուեց հրէշաւոր առաջադրանք: Կայսրութեան մէջ սպրող հայերին առաջարկեցին արտերկրի բոլոր օճախներում, եւ մանաւանդ դաշնակիցների ու նրանց ենթակայ երկրներում ապրող հայերին պարտադրել օսմանական լրտեսներ ու գործակալներ դառնալ: Հայերին յուշեցին որ այդ պարագային իրենք գերծ կր լինեն բոլոր տեսակի հետապնդումներից ու հալածանքներից, եւ կը նկատուեն հաւասարազօր քաղաքացիներ: Ընդունել առաջարկութիւնը կը նշանակէր աշխարհով մէկ վտանգել ողջ հայութեան գոյութիւնը, մանաւանդ բացառուած չէր այն հաւանականութիւնը, որ թուրքերը «հայ գործակալների» ցուցակները չեն յանձնի համապատասխան երկրների: Մերժել առաջադրանքը, կը նշանակէր վտանգել Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններում ապրող հայութեան ղեկավարութիւնը պատասխանեց որ իրենք չեն կարող պատասխանատուութիւն վերցնել ամբողջ հայութեան անունից: Իրենք հաւատարիմ կը մնան օսմանեան դրօշին եւ իրենց ըստանձնած քաղաքացիական պարտականութիւններին: Միւս երկրի հայերը, պնդեցին նրանք, մեծ հաւանականութեամբ, կը վարուեն նոյն ձևով: Ինչպէս պնդում է Չըրչիլ, հայերը պահեցին իրենց խոստումը: Հայերի այսպիսի ազնիւ կեցուածքը դաշնակիցներին փրկեց շատ փորձանքներից ու մեծապէս նպաստեց նրանց յաղթանակին: Բայց հայերի ասպետութիւնը ըստ արժանւոյն չգնահատուեց դաշնակիցների կողմից:

Գ. Երիտթուրքերի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» խմբակի համար պատերազմը նկատուում էր մի միջոց իր բոլոր հիմնական հարցերը (ըստ որում աղգային ազատագրական պայքարի խեղդելու, հայկական տարածքները հայաթափելու, կայսրութեան փառքը վերականգնելու, ռուսական վտանգից եւ անգլիական ճնշումից ազատուելու) լուծելու համար: Այս պատճառով էլ նա նախընտրեց դաշնակցի ոչ թէ անգլիական-Ֆրանսական-ռուսական, այլ՝ գերմանական-աւստրիա-հունգարական ճակատի հետ: Այս շրջադարձը շատեր անակնկալ նկատեցին: Ուրիշներ գտան որ դա նպաստեց Օսմանեան Կայսրութեան անկման: Բոլոր դէպքերում, անփիճելի է որ թուրքերը պատերազմի ժամանակ կարողացան հայաթափել հայկական տարածքները եւ մնալ անպատիժ: Վերջինս նրանք համարում են Առաջին Աշխարհամարտից իրենց ձեռք բերած խիստ սուղ հիմնական ու միակ օգուտը: Դժուար է նրանց հրաժարուել դրանից:

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒՄԸ

Ուշագրաւ է այն փաստը, որ գերմանացիներն ու թուրքերը իրենց «նորարական» ու «դաժան» զէնքերը, պատերազմական ծրագրերը գործի դրեցին մտաւորապէս նոյն ժամանակաշրջանում՝ 1915 թ. սկիզբներից: Օգից թեթեւ հսկայ օդանաւերը՝ ցեպլինները, երեւացին Անգլիայի օդում՝ սարսափ պատճառելով կղզու բնակչութեան: Ապա՝ Գերմանիան յայտարարեց որ ռազմական գօտի է ստեղծում Անգլիայի շուրջ՝ իրեն իրաւունք վերապահելով կործանել հակառակորդի առեւտրական նաւերը: «Լուսիտանիա» նաւը խորտակուեց: Պատմութեան մէջ առաջին անգամ լինելով պելճիական ճակատում գերմանացիները օդատագործեցին թունաւոր կազը որպէս զէնք: Նոյն ժամանակահատուածում Երիտթուրքերը գործի դրեցին Հայերի Յեղասպանութեան ծրագիրը, որի մշակումը սկսուել էր 1910 թուականից: Այն ծրագրուած էր անցկացնել երեք աստիճաններով: Նախ բանակ կանչուեցին զէնք կրելու ունակ բոլոր տղամարդիկ: Հայերը հիմնականում պահեցին օսմանեան դրօշին հաւատարիմ մնալու իրենց խոստումը: Բայց դա միայն արտաքնապէս գորահաւաք էր: Իրա նպատակը հայ բնակչութիւնը իր պաշտպանողական ու մարտունակ ուժից զրկել էր: Իրա համար էլ հայ բանակայիններին առանձնացրին զինջոկատներում, եւ պարտադրեցին փորել իրենց գերեզմանները: Այդպիսով, ջարդուեց հայ երիտասարդութիւնը: Հասկանալի է որ թրքական նման վարքագիծը հայ բանակայինների մօտ պիտի առաջացնէր փախչելու ուժեղ միտումներ: Հայ երիտասարդները հարկադրուած ապաստանեցան լեռները, միացան դաշնակիցների բանակին կամ դիմեցին զէնքի: Թուրքերը, անամօթաբար, փորձում են դա ներկայացնել որպէս դասալքում, դաւաճանութիւն:

Տարբեր պատրուակների տակ ոստիկանական կեդրոններ հաւաքեցին հայ ղեկավարութիւնը՝ եկեղեցականներին, մտաւորականներին, քաղաքական, մշակութային, կրթական ու առողջապահական գործիչներին, առեւտրականներին, արդիւնաբերողներին, եւ այնտեղից նրանց քշեցին անապատները՝ դաժանօրէն սպաննելու: Շատ քչերը կարողա-

ցան ազատուիլ: Այսպիսով, Հայութիւնը զրկուեց իր դեկլարութիւնից՝:

Մնացին մանուկները, կանայք, ծերերը ու հիւանդներ: Այդ անպաշտպանների բռնազաղթն ու ջարդը Համեմատաբար հեշտ էր, բայց խիստ բարբարոսական:

Հայերի բռնազաղթն ու ջարդը նախատեսուած էր աւարտել Հնարաւորին չափ շուտ՝ աշխարհը փաստի առաջ դնելու, Յեղասպանութեան մասին տեղեկութիւնները հսկողութեան տակ պահել կարողանալու եւ ուշադրութիւնը բուն պատերազմի հարցերի վրայ կեդրոնացնելու համար: Բայց այդ մտադրութիւնը Հնարաւոր չեղաւ իրականացնելու եւ Հայերի Յեղասպանութեան ընթացքը տեւեց մինչեւ պատերազմի վերջը ու չստացաւ ամբողջական բնոյթ: Թուրքերն իրենց ծրագիրը չկարողացան լրիւ գործադրել: Իրա պատճառների մէջ կարելի է առանձնացնել.

ա. Որոշ նահանգապետերի, քաղաքապետերի, գիւղապետերի, զինուորական դեկլարաների ու բնակիչների ընդվզումը, նման անմարդկային հրաման գործադրելու անհամաձայնութիւնը: Կառավարութիւնը ստիպուած եղաւ բազմիցս յիշեցնելու նրանց որ հրամանները պէտք է գործադրուեն անտեսելով խիղճը եւ մարդկայնութեան սկզբունքները: Մարդկային վարք ցուցաբերողներին կամ պաշտօնից հեռացրին եւ կամ էլ սպաննեցին: Այս նոյնը արեցին հիթլէրականները 1941-1946 թթ.:

բ. Օսմանեան Կայսրութեան ու նրա ենթակառոյցների, ըստ որի բանակի ու ոստիկանութեան անկազմակերպուածութիւնը, հաղորդակցման միջոցների վատ աշխատանքը:

գ. Որոշ տեղերում նկատուեց որ Հայերի զանգուածային բռնազաղթը եւ զանգուածային ջարդը խիստ բացասաբար է անդրադառնում արտադրութեան ու բանակի մատակարարման վրայ: Ստիպուած եղան որոշ վայրերում կանգնեցնել կամ յետաձգել Հայերի տեղահանութիւնն ու կոտորածը:

դ. Մարդկային ուժի պակասը: Շատ պաշտօնեաներ չէին ցանկանում կամ կարողանում աշխատել այն վայրերում, որտեղից տարւում էին Հայերը:

ե. Շատ թուրքեր եւ քրտեր փախցնում էին Հայ մանուկներին՝ որդեգրելու նպատակով, Հայ կանանց ու աղջիկներին՝ իրենց հարեմի կամ կնութեան համար: Նրանք խիստ կարիք ունէին բանուորական ուժի, եւ Հայերին փախցնում էին ձրի աշխատացնելու համար: Պատերազմից յետոյ դրանց զգալի մասը միացան մնացորդացին:

զ. Զգալի նշանակութիւն ունեցաւ Հայերի ինքնապաշտպանական պայքարը այնտեղ, որտեղ այն Հնարաւոր դարձաւ (Վան, Մուսա

1. Henry Morgenthau, *The Murder of a Nation*, published by A.G.B.U., 1974.

Լեռ, նշելու համար խոչորագոյնները): Բայց դժբախտաբար հայերը չունէին անհրաժեշտ քանակութեան զինամթերք ու պահեստի սննդամթերք, որ կարողանային լայնածաւալ պայքար մղել:

Օսմանեան իշխանութիւնները ամէն կերպ աշխատեցին իրենց ուժերը գաղտնի պահել: Մասնաւորապէս նրանք չէին ցանկանում որ լուրը Եւրոպա հասնի: Այդ նոյնպէս նրանց չյաջողուեց: Դեսպանատների, հիւպատոսարանների, գաղտնի սպասարկութիւնների եւ գերմանացի ու զուլցերիացի միսիոնարների եւ բժշկական աշխատողների միջոցով Հայերի Յեղասպանութեան փոթը տարածուեց աշխարհով մէկ: Ողջ աշխարհի մամուլը՝ ինչպէս Եւրոպայում ու Ասիայում, այնպէս էլ հեռաւոր Ամերիկայում, Աւստրալիայում ու Ափրիկէում, օրը օրին տեղեկութիւններ էր հրատարակում՝ դատապարտելով թուրքերին: 1915 թ. Մայիսին դաշնակիցները պաշտօնական վերջնագիր ներկայացրին թուրքական կառավարութեան, որտեղ Հայերի Յեղասպանութեան պատասխանատուն համարում էին օսմանեան իշխանութիւնները, խիստ կերպով դատապարտում էին Հայերի Յեղասպանութիւնը, պահանջում էին այն անմիջապէս դադարեցնել: Ընդգծւում էր որ պատերազմից յետոյ պատասխանատուները խստօրէն պիտի պատժուեն: Օսմանեան Կայսրութեան Արժանթինի մէջ առաջին դեսպանը՝ Երիտթուրքական շարժման հիմնադիրներից էմիր Էմին Արսլանը, Պուէնոս Այրէսում հրատարակուող "La Nota" հանգէսի Օդոստոսի համարում տպագրեց խիստ ուշագրաւ մի յօդուած, որտեղ իր կառավարութիւնը մեղադրում էր Հայերի Յեղասպանութեան մէջ, մարդկութեան նկատմամբ բարբարոսական ոճի մէջ, ընդգծում էր «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» խմբակի եւ Սուլթան Համիտի գաղափարախօսութեան ու քաղաքականութեան ընդհանրութիւնը, դատապարտում գերմանացիների հաշտութեան անտարբերութիւնը: Նա այդ օրերի թուրքական իշխանութիւնը համարում էր չարիք բոլորի համար: Հոսմի Պապ Պենետիկտէ ԺԵ., 10 Սեպտեմբերի, 1915 թ., Սուլթան Մուհամետ Ե.-ին հասցէագրած նամակում ընդգծելով հայ ժողովրդի բոլոր իսուների նկատմամբ գործադրուած տառապալից ձեռնարկումները առաջարկում է երկրի ներսում հաստատել խաղաղութիւն ու համերաշխութիւն: Շուտով, 1917 թ., Մեքսէի շերիֆ Էմիր Հիւսէյն Պըն Ալին հրատարակեց իր բանագրագիրը, որտեղ Հայերի Յեղասպանութիւնը համարում էր իսլամի ուսմունքին անյարիր:

Հոգանի դաշնագիրը (1923 թ.) վնասագերծեց Հայերի Յեղասպանութեան մեղապարտելին ինքնատիպ ներման վահանով՝:

1. Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials, A Personal Memoire*, Alfred A. Knopf, N.Y. 1992, p. 18.